

UDK 821.163.4:929Ljumović R.

Preliminarno saopštenje

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

O MOTIVIMA ODLASKA RADOSAVA LJUMOVIĆA U ŠPANIJU

Tragajući za motivima odlaska crnogorskoga pjesnika i revolucionara Radosava Ljumovića u Španiju 1937. godine i priključenja internacionalnoj brigadi, autor ovoga priloga donosi dosad neobjavljivana svjedočanstva nekadašnje Ljumovićeve prijateljice Šane Kokanović-Vulović i bliskoga rođaka Vuksana Ljumovića te osvjetljava društveno-političke okolnosti koje su uslovile Ljumovićevu odluku. Rad sadrži obilje nepoznatih ili manje poznatih podataka iz života ovoga darovitog, ali rano stradalog crnogorskog pjesnika. Sumirajući prikupljena saznanja autor dolazi do zaključka da Ljumovićeva odluka da kao dobrovoljac pođe u Španiju i da se pridruži internacionalnoj brigadi nije bila podstaknuta prigovorima što sarađuje u Sokićevoj *Pravdi*, već da ga je na taj čin podstakla sumnja koja je širena među komunistima da je po opredjeljenju „trockista“. U dodatku je objavljena fotografija Radosava Ljumovića nastala neposredno pred odlazak u Španiju oktobra 1937. godine.

Ključne riječi: *Radosav Ljumović, poezija, Španski građanski rat, internacionalna brigada*

Izučavajući djelo Radosava Ljumovića, zanimalo me da li su sačuvane neke pjesme iz posljednjih godina njegova života pa sam u jednome razgovoru upitao Radovana Zogovića, novembra 1968, kako bih to mogao saznati. On odgovori da malo zna o Ljumovićevu životu, samo se šeća da je rečeno, pošto je došao glas o njegovoj pogibiji, da je imao „neku ženu u Beogradu s kojom je najviše bio zajedno i da su kod nje ostali njegovi rukopisi“, kao i da o Ljumoviću može znati neke detalje, o njegovu pjesničkome radu, lingvista Mihailo Stevanović jer su se jedno vrijeme družili. Poslije nekoliko dana Radovan mi kaza da je saznao, preko Julke Mešterović, adresu Šane Kokanović-Vulović, Vlahinje, rodnom iz Kučeva, koja je od 1935 bila đevojka Radosava Ljumovića. Pošao sam kod Šane, u ulicu sv. Save, uz najljepšu preporuku R. Zogovića, da mi ispriča šecanje na Ljumovića.

Gospođa Šana i njen muž, gospodin Milan Vulović, ljubazno su me primili. Njeno otmjeno lice pokazivalo je tugu i radost što priča o tim davnim danima i o čovjeku koga je voljela, ali ga njena ljubav nije mogla zadržati da ne ode na daleki i tuđi front¹, da se svrsta u internacionalnu brigadu. Šana je čvrsto definisala njegovu odluku: „On je otišao kao idealista da pogine u Španiji, a ne kao avanturista“.

Dok je Radosav Ibrov Ljumović radio kao blagajnik na Glavnoj pošti u Beogradu, dobio je zadatak od Komunističke partije da uzme sav novac koji se zatekao u kasi, i da avionom pobjegne u Rusiju. Taj zadatak nije izvršio jer je, u međuvremenu, uhapšen zato što je policija otkrila da je u svome samačkom stanu krio jednoga ilegalca. Sud u Beogradu, u procesu komunistima, osudio ga je, početkom 1930. godine, na jednu godinu zatvora. Šanino kazivanje poklapa se s podatkom iz tadašnje partijske štampe.² Pošto je pušten iz zatvora bio je progнан u svoje rodno selo Crnce, u Piperima. Kad je stekao pravo da može napuštit selo, došao je ponovo u Beograd, đe je pokušavao da nađe posao. Advokat Radoje Vukčević³ pomogao mu je da se zaposli kao novinar u Sokićevoj *Pravdi*, pa je sarađivao u rubrici „Pravda vas intervjuiše“. U tome listu je radio da bi od maloga honorara mogao živjeti. Iako nikad nije imao dovoljno para, kako priča Šana, majci je povremeno slao kafe i cukra. Sarađivao je i u *Ošišanom ježu*“; ti humoristički prilozima su mahom bili u obliku parodije na neku od narodnih priča ili basana. Redakciji toga humorističkog lista rukopise je predavao potpisane šifrom: „125“.

R. Ljumović je stanovao u Kosmajskome prolazu, u jednoj bijednoj dvorišnoj sobi. U oktobru 1937. godine, jednoga hladnog dana, predao je Šani ključ od sobe i rekao: „Ja odlazim. Prebaci stvari kod tebe i dadni ih sestriću Božanoviću“. Vlasnici stana je rekao da će biti odsutan mjesec dana. Na njegovu odluku Šana nije mogla uticati i ona ga je ispratila do beogradske željezničke stanice. Međutim, u Zagrebu je policija otkrila partijsku vezu preko koje su dobrovoljci odlazili da se priključe internacionalnim brigadama

¹ Traganje za motivima R. Ljumovića da ode u internacionalnu brigadu, da sudjeluje u španskome građanskom ratu, i to kao običan borac, ima opravdanja da bi se bolje rasvjetlile okolnosti u kojima je živio i donio takvu odluku. Kad je u pitanju crnogorska tradicija učestvovanja u ustancima drugih naroda, za to postoji niz primjera, kroz stoljeća: odredi Crnogoraca u vojnoj službi Mletačke Republike, učešće pojedinaca u grčkom ustanku, u redovima Filiki heterie (1821), u bugarskome oslobodilačkom ratu, na strani Etiopljana u etiopsko-italijanskome ratu (1896) itd. Neki od Crnogoraca postizali su u stranim armijama velike uspjehe, kao što je Matija Zmajević postao admiral ruske flote, ili Nikolaj Vatutin, general Crvene armije i načelnik štaba Ševerozapadnoga fronta u Drugome svjetskom ratu, i dr.

² *Proleter*, br. 12, maj 1930, 8.

³ Radoje Vukčević (1898–1980), pravnik i političar, poznati advokat; autor je knjige *Osnovi marksizma* (Beograd, 1927).

u Španiji, pa Ljumović tom prilikom nije uspio produžiti put, već se vratio poslije dva dana, u deset sati uveče. Tada je Šani javljeno da dođe u njegov stan, u Kosmajski prolaz. Tamo je zatekla nepoznatoga čovjeka i pomislila da joj je napravljena policiska zamka, pa je potrčala natrag kroz dvorište. Međutim, začula je Ljumovićev glas: „Mišo, Mišo!“, kako je on zvao. Rekao joj je da je gazdarica već izdala njegovu sobu pa je zato očekivao njen dolazak u drugoj prostoriji. Već kroz nedelju dana opet je otišao, preko Zagreba, zajedno sa Sinišom Timotijevićem i dr Petrovićem, ljekarom, Crnogorcem. Posljednjih dana pred odlazak stanovao je, neprijavljen, u Kolarčevoj 6, kod kuma Jova Jovanovića, takođe saradnika *Pravde*, koji je tokom Drugoga svjetskog rata strijeljan u Čupriji. „Sjećam se“, kaže Šana, „kad smo pošli na željezničku stanicu Ljumović, Jovanović i ja, bila je noć, hladno, a Kolarčeva ulica pusta. Kad je pošao nije imao para“. Pred odlazak u Španiju Ljumović se fotografisao. Ona je bila pripremila tu sliku i pružila mi je da je pogledam. Na moju molbu dopuštala je da je presnimim. Pošto je otputovao, Ljumovićeve lične stvari, među kojima su bili i njegovi rukopisi, Šana je poslala njegovoj porodici, u Crnu Goru, u selo Crnce.

U prvom pismu iz Španije javio je Šani da je stigao na front. Opisivao joj je svoj teški put, iz čega se vidi da je dio išao pješke: „24 sata sam proveo u Alpima. Čak sam i medvjede vidio“. Osamnaest njegovih pisama skrivala je kod Stanke Jovanović, u Zetskoj ulici (broja se ne seća, samo zna da je bio parni). U jednome pismu Radosav je hvali: „Lijepo pišeš, Mišo, čitamo tvoja pisma uveče“, što znači da ih je čitao naglas drugovima, vjerovatno da bi im tako stvarao iluziju o povratku u miran život.

Jednog dana Šanu su pozvali u policiju đe je ispitivao Tiljak, policijski agent. Pitao je s kim se iz inostranstva dopisuje, a zatim je tražio da mu preda Ljumovićeva pisma. Pokušala je da ospori da se dopisuje s nekim čiji rad policija prati, ali joj je on pokazao nekoliko njegovih zaplijenjenih pisma koja su njoj bila upućena, rekavši: „I sliku si od Ljumovića tražila“. Tako je saznala da joj je uputio sliku s fronta, kako joj je bio obećao pri polasku. Agent Tiljak je pitao da mu opiše kako je Ljumović otišao iz zemlje i stigao u Španiju, kad nije imao pasoš. Sumnjičavo je posmatrao dok je ona tvrdila da ne zna na koji je način uspio otići iz zemlje. Tada je agent zloslutno rekao: „Bogami će poginuti tamo“. Puštio je Šanu da ide kući, ali je i dalje nadzirana. Izgubila je stalni posao i ostala da radi kao honorarni činovnik. Zatim joj je neki nepoznati agent ponudio da, za pet hiljada dinara, pocijepa njen dosije u policijskoj arhivi, ali je ona odbila tu ponudu. Poslije izvjesnoga vremena opet je posetio jedan agent i tražio od nje da mu preda pisma, a ona mu je odgovorila da ih više ne dobija. Nakon posete toga agenta pisma su rijetko stizala.

Jedno vrijeme dobijala ih je preko Nikole Kovačevića,⁴ koji je tada stanovao u Kolarčevoj 5. „Posljednje sam dobila u Diseldorfu. Pisao je da u vojnoj jedinici uređuje neke zidne novine“, prišuća se Šana.

Radosav je volio šah pa ga je Đorđe Andrejević-Kun⁵ nacrtao u Španiji kako se igra sa nekim Rusom. Jednom prilikom, poslije Drugoga svjetskog rata, Šana je zamjerila Kunu da je išao „na front u Španiju radi inspiracije, kao Neron“, a da je Radosav Ljumović poginuo kao obični vojnik jer komandi internacionalne brigade nije htio otkriti podatak da je rezervni oficir pa je zato bio u prvim borbenim redovima. Đ. Andrejević-Kun ispričao je Šani da je Radosav jednom protestovao u komandi bataljona, kada je primijetio da su, iza nekoga zida, za oficire pripremana za ručak jaja, a da su vojnici dobili samo krtolu, a zatim joj „objasnio“ da i nijesu mogli postupiti drukčije jer su imali samo 40 komada jaja, a vojnika je bilo mnogo više pa nije bilo moguće da ih podijele.

Sredinom aprila 1938. godine, Šana je na ulici sreła Vasa Raičevića⁶ koji joj je kazao da je stiglo pismo iz Španije, u kome je javljeno: „Danas je bila velika bitka. Između ostalih poginuo je i Radosav Ljumović“. Poginuo je od avionske bombe, četvrtoga aprila 1938. godine. Ta je vijest Šanu izuzetno pogodila. Nekoliko dana docnije, u auli Pravnoga fakulteta, Šani je prišao neki student Obradović i rekao: „Ljumović je želio da vi dobijete njegovo naliv-pero kojim vam je pisao, dođite sutra da vam ga predam“. I oni su se dogovorili de da se nađu. Međutim, kada je za taj dogovor saznala Bosa Cvetić⁷ rekla joj je da se ne sastaje s Obradovićem jer je „sumnjiv čovjek“. Tako Šana nije ni videla Ljumovićevo naliv-pero.

Na moje pitanje da li pošeuje neku materijalnu uspomenu na njega, Šana je prišla vitrini i izvadila crveno obojenu figurinu: „Ova figurina predstavlja španskoga borca koji u desnoj ruci drži baskijsku zastavu. Kupila sam je zbog Radosava, u Parizu, na svjetskoj izložbi, 1937. godine. U zemlju sam je mogla unijeti zato što sam imala diplomatski pasoš“.

Gospođa Šana mi je kazala i podatak da je Radosav pomagao školovanje svoga rođaka Vuksana Ljumovića, tada studenta, sugerirajući mi da Vuksan

⁴ Nikola Kovačević (Nudo, 1890 – Herceg Novi, 1964), učitelj, revolucionar; član KP od 1920.

⁵ Đorđe Andrejević-Kun (Vroclav, Poljska, 1904 – Beograd, 1964), slikar; dobrovoljac u internacionalnoj brigadi u španskome građanskom ratu. Poslije povratka iz Španije izdao mapu drvoreza *Za slobodu*, koju je posvetio borbi španskog naroda protivu fašizma.

⁶ Vaso Raičević (Podgorica, 1903 – Zabjelo, 1942), pravnik, revolucionar, član KP od 1927. Osuđivan na robiju. Jedan od organizatora ustanka 1941. g.; ranjen u jednoj borbi pa je zarobljen; prijeki sud ga je osudio na smrt.

⁷ Bosa Cvetić, politička radnica; završila filozofski fakultet. Članica KP od 1935; radila je na izdavanju listova *Komunist* i *Žena danas*.

sam shvatio da je Radosav i pjesnik, reče da je prije dvije godine (1966), kad je bio na proslavi jubileja Biblioteke „Radosav Ljumović“ čuo tri književnika da govore pohvalno o njegovoj poeziji. Tom prilikom su i dramski umjetnici recitovali njegove stihove.⁹ Pri kraju razgovora, Vuksan mi dade adresu Radosav Ljumovića, koji živi u ulici Vojvode Mišića 31, Radosavljevog sinovaca koji „možda zna nešto više da vam ispriča“.

Šana me pozvala telefonom jer je željela da mi kaže još neke detalje. U međuvremenu je razgovarala sa ljekarom Grujom Petrovićem koji je bio u Španiji zajedno sa Radosavom Ljumovićem. Petrović je bio član redakcije za obradu knjige *Jugosloveni u Španiji* (Sarajevo, 1958) i zamjerio je Blažu Jovanoviću što je izostavio ime pjesnika i revolucionara Ljumovića iz spiska crnogorskih dobrovoljaca u internacionalnim brigadama. S Radosavom je u Španiji bio i Milan Četković, takođe ljekar. On o Radosavu, saopšti mi Šana, „zna najviše iz toga perioda, ali sada je šlogiran“.

Ljumovićevu zbirku pjesama *Sutonski odbljesci*, štampanu u Podgorici 1925. godine, pozajmio sam od Janka Đonovića i pokazao je Šani koja je nije imala. Dirljiv je bio taj njen susret, poslije nekoliko decenija, s knjigom čovjeka koji joj je veoma značio. Držala je knjigu na ispružnim dlanovima i dugo je gledala ne počínjući da je lista, u tišini je pribirala davne slike. Njen suprug Milan i ja smo ćutali. Onda je progovorila: „Da, to je ta knjiga“ i otvorila je blago kao da se plašila da je ne povrijedi. Zastajala je na nekim stranicama, vjerovatno se prišććajući pjesama koje joj je Radosav čitao. Tada mi je njen suprug Milan Vulović¹⁰, koji se i sam obradovao toj knjizi, rekao da će zbirku prekucati i za mene i za nju. Tako je i učinio: prekucao je dva puta, nije htio da indigom pravi kopije.

Članak koji sam tada napisao o životu R. Ljumovića i njegovoj poeziji ostao je šest godina u fascikli jer u crnogorskim redakcijama nijesu objavljivali moje tekstove. Jednom prilikom sam kazao Vojislavu Đuroviću, koji je bio urednik kulturne rubrike u listu *Četvrti jul*, da imam taj neobjavljeni tekst

⁹ Zanimljiva je ova ispovijest Vuksana Ljumovića o svome kasnom saznanju da je Radosav bio i talentovan pjesnik, što su već zapazili neki njegovi savremenici. Autoru ovih redova iskazao je Janko Đonović tadašnji svoj, i nekih svojih drugova, doživljaj Ljumovićeve poezije: da su, nakon što je Radosav objavio, 1925. godine, zbirku pjesama *Sutonski odbljesci*, na nju s uvažavanjem gledali mlađi crnogorski pjesnici.

¹⁰ Dok je Šana pripremala kafu, o nekim političarima koji su u prijelomnim trenucima sudjelovali u realizaciji tuđih planova u Crnoj Gori, iskustveno mi je govorio pravnik Milan Vulović, njen suprug. Njegov stric je bio Svetislav, književni kritičar. Porijeklom je Crnogorac. Pošto je radio u dvorskoj kancelariji kralja Aleksandra, bio je u mogućnosti da upozna naravi i ponašanje onih crnogorskih potuđenika koji su često pošećivali Dvor Karadorđevića.

i da mi se čini da tema odgovara karakteru lista. Složio se da mu ga uputim, ali sam malo docnije morao spriječiti da ga objavi.¹¹

Razmišljajući o svemu što sam saznao o Radosavu Ljumoviću, došao sam do zaključka da njegova odluka da kao dobrovoljac pođe u Španiju i da se pridruži internacionalnoj brigadi nije bila podstaknuta prigovorima što sarađuje u Sokićevoj *Pravdi*, već da ga je na taj čin podstakla sumnja koja je širena među komunistima da je po opredjeljenju „trockista“. Tada je u KP Jugoslavije kvalifikativ „trockista“ imao karakter najteže optužbe, na osnovu koje je vršeno i isključivanje iz partije. Možda je takva ocjena partijskoga rada R. Ljumovića bila izrok što je Blažo Jovanović izostavio njegovo ime iz spiska španskih boraca za monografiju koja je pripremana u Sarajevu.

Pošto je na vrhuncu života ranom pogibijom zaustavljen njegov pjesnički rad koji je inače prekidan surovim uslovima življenja, ilegalom, tamnovanjem i dr. – mi samo možemo naslućivati kako bi se i koliko ispoljila njegova darovitost. Sam je za sebe zapisao da je „pjesnik tuge i bolesnih snova“, iskazavši slutnju da će:

„Usnuti brzo zvijezda mog života...
U samoći
naprezaću posljednje moći
sam...“

I splet događaja je pokazao vidovitost pjesnikovu, da navedeni stihovi postanu posljednja stranica njegove biografije.

¹¹ Pred izlazak iz štampe pomenutiga lista, br. 651, 10. decembra 1974, telefonom mi je V. Đurović rekao da moj tekst izlazi potpisan samo inicijalima jer misli da mu objavljivanje moga imena može donijeti nepravilike. Na moje traženje da, ako već neće da me potpiše, ukloni cio tekst, bio je uporan da ga štampa s inicijalima jer nema čime popuniti prazni prostor. Ipak, na moje uporno insistiranje pristao je pa je na toj strani objavljena samo pjesma R. Ljumovića „Mjesec“, koju sam bio odabrao kao ilustraciju. Shvatio sam da je Đurović u međuvremenu saznao da je moje ime na indexu (u „Bijeloj knjizi“).

Danilo RADOJEVIĆ

ON RADOSAV LJUMOVIĆ'S MOTIVES TO DEPART TO SPAIN

Searching for motives for departure of Montenegrin poet and revolutionary Radosav Ljumović to Spain in 1937, and his joining the International Brigade, the author of this paper provides some of the unpublished testimonies of a former friend of Ljumović's, Šana Kokanović-Vulović, as well as the one by a close relative of his, Vuksan Ljumović, illuminating the socio-political circumstances that led to Ljumović's decision. The paper presents many unknown or less known facts about the life of the gifted Montenegrin poet. Summarizing the findings, the author comes to the conclusion that Ljumović's decision to go to Spain and join the International Brigade as a volunteer was not prompted by complaints on the account of his cooperation with Sokić's *Pravda*, but was the act caused by suspicions among the communists that he was committed to Trotsky. The paper also includes a photograph of Radosav Ljumović taken immediately before his departure to Spain in October 1937.

Key words: *Radosav Ljumović, poetry, Spanish Civil War, International Brigades*

Radosav Ljumović